

Guy Meron*

Szemtől szemben a gonosszal

A magyarországi zsidó újságírás szemben az antiszemitizmussal a harmincas évek végétől 1944-ig

1937 végén és 1938 elején a magyar zsidó sajtó az emancipációs törvény 70. évfordulóját ünnepelte. Az első világháborút lezáró trianoni béke leszűkült határai közt a magyar zsidóság többségét a liberális-neológ tábor jelentette. Főként ennek a tábornak a különböző írói kutatják és értékelték azt a folyamatot, amely egyikük szavaival a „magyar zsidóság magna chartájának” adományozásához vezetett.¹ Ebben az időszakban a magyar zsidók többsége nemcsak az ország hűséges polgárának tekintette magát, de a magyar nép tagjának is, amellyel sorsa jobban-rosszban összefonódott. Ennek ellenére az emancipáció hetvenedik évfordulóján örömeik korántsem voltak teljesek. A náci Németország folyamatos erősödése, nyílt szövetsége Magyarországgal és maguk a magyar belpolitikai és társadalmi folyamatok egyaránt a magyar antiszemiták befolyásának számottevő növekedését mutatták. Mindez az emancipáció jövőjét fenyegette.² A magyar zsidók történetében az 1938-as év sorsuk határozott rosszabbra fordulásának éve volt. Törvények sorozata tiporta el a zsidók egyenlő jogait egészen az emancipáció teljes visszamondásáig. Ebben az évben a parlament mindkét háza törvénybe foglalta ezen törvények közül az elsőt. Ezzel párhuzamosan a magyar náci nyilaskeresztes párt is félelmetesen megerősödött, Németország annektálta a szomszédos Ausztriát (Anschluss), s az utca hangulata is fenyegetővé vált. A zsidó sajtó megjelenítette a magyar zsidóság különféle vallási és ideológiai táborait. Ez a sajtó ebben a korszakban a zsidók számára az emancipáció háttérbe szorulásával és az antiszemitizmus erősödésével történő szembenezés központi eszköze volt, hogy megkísérelhessék a fenyegetésekkel szembeni újbóli megszerveződést.

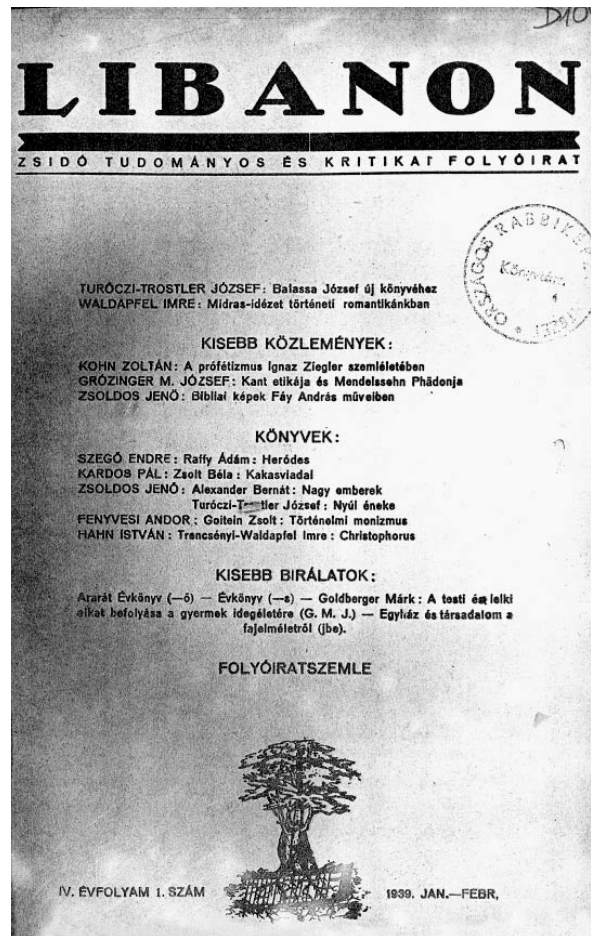
Ezeket az éveket a magyar zsidóság törvényes, társadalmi és gazdasági helyzetének fokozatos romlása jellemezte, közszereplésüket is korlátozták. Azonban továbbra is megjelentek a zsidó újságok és kiadványok, amelyek különféle módokon szembesültek e folyamatokkal. Bár egyre korlátozottabb feltételek közt létezhetek, mégis létükkel a magyar zsidók egészen 1944 tavaszáig tartó különleges helyzetét reprezentálták. Ugyanis viszonylagos biztonságban éltek a náci Európa kellős közepén.³

A magyar zsidók neológ-liberális táborának központi újságjának az *Egyenlőség* című hetilap számított, amelyet 1882-ben Szabolcsi Miksa alapított, s haláláig, 1915-ig, ő volt a főszerkesztője, majd fia, Szabolcsi Lajos vette át örökét. Az *Egyenlőség* szerkesztősége és holdudvara hasonló vonalat képviselt, mint a német zsidók *CV Zeitungja*: a magyar nemzeti hazaszeret és a zsidó öntudat ötvözetét, valamint lankadatlan harcot az egyenlőség és az emancipáció értékeinek érvényesítéséért, szemben az antiszemitizmussal.⁴ 1938-ban az *Egyenlőség* cikkeiben a magyar zsidóság hagyományos integrálódási áramlata folytatódott. A zsidók büszke magyarként jelentek meg benne, s hangsúlyozták azonosulásukat a magyar nemzeti jelképekkel, az 1848-as forradalom, majd az azt követő szabadságharc eseményeinek emlékezetével, kiemelték hazafias részvételüket az első világháborúban és nem győzték kifejezésre juttatni mély kapcsolatukat a magyar nyelvhez és kultúrához.⁵

Magyar hazafiként az *Egyenlőség* szerzői a kései 30-as években a magyarországi antiszemitizmust a következőképpen mutatták be: természetben nem magyar jelenség, eltér hazájuk igazi nemzeti hagyományától, s negatív külső hatás eredménye. Sós Endre például 1937 szeptemberében azt állította, hogy a magyar történelemben az antiszemita mindig „importált eszmék árusai”. Hozzátette, hogy a magyar antiszemita idegen modelleket utánoztak a múltban és a jelenben is, mostanság éppen a „nürnbergi eszmét”, Göbbelst, Gringet és Schtreichert majmolják.⁶ Az *Egyenlőség* szerzői megkísérelték az általuk igazi magyarnak tekintett hagyomány megragadását, szemben az antiszemita befolyással. A fajelmélet hatása meghatározó volt a magyar radikális antiszemita körökben a 30-as évek végén. Ezt az *Egyenlőség* egyes cikkeiben mégis jelentéktelen hatásként ábrázolja a magyar történelemben. Ha a mi szavaink nem bizonyulnának elégségesnek – írja a cikk szerzője –, akkor bemutatjuk Szekfű Gyula történész állásfoglalását is, aki szerint a magyar történelemben egyáltalán nem szükséges eredeti tiszta fajok után kutatni.⁷

Az emancipációs törvényt, majd a keresztény egyházakkal egyenlő jogokat biztosító 1895-ös recepciós törvényt olyan időszakban fogadták el, amikor a liberális nemzeti tábor volt a domináns a magyar nemzeti politikában.⁸ Ezzel a táborral azonosultak a magyar zsidók, elsősorban a neológ-liberális részük. A zsidók helyzete az

első világháború végétől gyors ütemben romlani kezdett, ami nem volt független a magyar politikai élet liberalista erőinek hanyatlásától.⁹ A magyar politikát a harmincas évek elejétől, s főleg az évtized második felétől a konzervatív katolikus intézmények és a szélsőséges, erőszakosan faji alapokon álló jobboldali erők közti hatalmi harc jellemezte. A katolikus intézmények egyes tényezői szintén korlátozni kívánták a zsidók helyzetét és revideálni kívánták emancipációjukat, de sokkal nagyobb fenyegetést jelentett a szélsőjobboldal.¹⁰

A zsidók jogaik megőrzéséért folytatott küzdelmük során nem építhettek csak világi és csak liberális értékekre. Az *Egyenlőség* szerzői keresztény magyar forrásokban kerestek legitimitást. Igyekeztek a magyar konzervatív intézmények harcát mint a monoteista vallásoknak az Európát fenyegető, náci pogányok elleni kiterjedtebb harca részeként bemutatni – a nyilaskezes párt ellen. Ezért gyakran támogatták a magyar katolicizmust, sőt a pápa fajgyűlölet el-

leni felhívásából igyekeztek erőt meríteni.¹¹ Ez a trend nemcsak a liberális zsidó újságírást jellemezte. Az ortodoxok a trianoni Magyarország beszűkült határain belül elsősorban a köreikben modernebbnek számító városi szektorban jelentek meg. Az ortodox zsidó hetilapban, a *Zsidó Újság*ban ennek az irányvonalnak a hívei kedvező színben tüntették fel a keresztények antiszemitizmus elleni türelmesebb megnyilvánulásait, sőt neológ testvéreiknél is jobban értékelték a pápa nyilatkozatát.¹²

AZ ELSŐ ZSIDÓTÖRVÉNY

Darányi Kálmán magyar miniszterelnök 1938. március 5-én vetette fel a „zsidókérdés”-nek a korlátozó törvények segítségével történő megoldására. Bejelentése nyomán a magyar parlamentben és sajtóban nyilvános vita támadt. Darányi energikusan küzdött a fasisztanáci nyilas párt megállítására érdekében, s kezdeményezését a szélsőjobb és a radikális antiszemitizmus elleni harc mozzanataként állította be. A törvény 1938. május 29-én lépett érvénybe.

Az „első zsidótörvény” elvetette a zsidók egyenlő jogait, s korlátozó kvótát állított a zsidók tevékenységének útjába a legkülönfélébb területeken, az orvoslásban, a jogi pályán, a mérnöki munkában, a kultúra területén stb.¹³ A magyar zsidóság két központi áramlata, a neológok és az ortodoxok sajtójukban cikkek sorozatával reagáltak a törvény kezdeményezésére és a jogalkotás folyamatára. A különböző írárok szerzői hangsúlyozták a zsidók hazaszeretetét, magyarországi letelepedésük hosszú időtartamát – s hogy az új törvény szelleme ellentétes az alapvető humanista elvekkel, Magyarország alkotmányával és a 19. század nagy magyar politikusaival, Kossuth Lajosnak, Deák Ferencnek, Eötvös Józsefnek és másoknak a szellemi örökségével. Az egyik szerző szerint a zsidókat azzal vádolják, hogy ők hozták a kapitalizmust Magyarországra, azonban valójában ezzel semmilyen kárt nem okoztak, hanem magyar ipart fejlesztettek olyan magyar városokban, amiket mindaddig német nyelven igazgattak.¹⁴

Szabolcsi Lajos az *Egyenlőség*ben egy gyászkeretben megjelent cikkében azt állította, hogy a törvény igazi célja nem a nemzet stabilitásának és virágzásának elősegítése volt, hanem a zsidók anyagi és szellemi elnyomása és más érdekcsoportok javára történt. Abból kiindulva, hogy a törvény elfogadása elkerülhetetlen, Szabolcsi megpróbálta bemutatni a törvény következtében kialakuló valóságot, és felszólította a zsidókat, hogy készüljenek fel rá, és nézzenek szembe vele. Mintegy 50 ezer zsidó veszíti el a jövedelmét a törvény következtében, mely a magyar zsidók közösségét életmódjuk megváltoztatására készíti, hogy csendesebbé és szerényebbé váljanak, s hogy több helyet adjanak a „zsidó sorsközösségnek”.¹⁵

A magyar cionista mozgalom a szomszéd országokénál jelentéktelenebb volt, s csekélyebb befolyással rendelkezett. A cionisták a magyar zsidók válságát sokkal inkább a zsidók saját tetteinek és mulasztásainak tulajdonították, mint a liberális-neológ szerzők.¹⁶ Dénes Béla már 1937 végén felvetette a *Zsidó Szemle* hetilapban írott cikkében, hogy a magyar asszimiláns zsidók elvesztették eredeti nemzeti tudatukat, a kapitalizmustól és a pénz fétisétől váltak függővé, és tevékenységükkel táplálják az ellenük élő gyűlöletet. Dénes szerint a zsidók helyzetében nem hozhatnak igazi változást a magyar nemzet liberális forrásai, hanem csakis a társadalmi mélységgel bírő zsidó nemzeti gondolat.¹⁷

Hasonló szellemiségben fogant Sás Lipót cikke is, amely 1938 augusztusában, néhány hónappal az első zsidótörvény elfogadása után¹⁸ Sás a harc céltalanságát hangsúlyozta, amit a liberális-neológ vezetőség az emancipáció érdekében vívott. A magyar nagyközönség nem fogad el semmilyen köteléket a szülőföldjükért harcoló hős zsidókkal kapcsolatban, mivel az asszimiláns zsidó vezetés viselkedése miatt, ezek a hősök a magyarok szemében egy gyáva nép kivételei fiai. Egy olyan népé, mely lemondott történelmi identitásáról és önmaga megbecsüléséről. Ezen túlmenően az emancipáció gondolatát olyan csereszmeteknek tekintették, amiben a zsidók az integráció érdekében lemondtak eredeti kulturális értékeikről, s ez eleve kudarcra volt ítélve. Sás szerint csakis az ifjúság Erec Izrael-i letelepedése és a zsidók önbecsülése révén szerezhető meg a magyarok tisztelete.

A politikus *Zsidó Szemle* mellett a cionizmus-hoz állt közel a *Múlt és Jövő* kulturális havilap is, mely elsősorban az irodalomra és a művészetre összpontosított, de a zsidók mindennapi életével kapcsolatos ideológiai kérdéseket is napirenden tartotta. A magyar zsidóságot megrendítő súlyos politikai válság természetesen a főszerkesztőtől, Patai Józseftől, de a lap más szerzőitől is állásfoglalást követelt. Ennek látványos kifejeződése Patai 1938. májusi cikke.¹⁹ Gyónásként is felfogható. Patai a magyar zsidóság bűnének és büntetésének fogta fel a törvényt. Szerinte a magyar zsidóságnak az a bűne, hogy rövidlátó volt, az emancipációt és az egyenlőséget öröknek vélte, és hitt a hazug prófétáknak, akik azt ígérték, hogy nem lesz többé „zsidókérdés”. A legfőbb hibának rötta fel a héber nyelv elhanyagolását, melynek csak elvétve vannak nyomai a zsinagógákban. Az elutasító választ Herzl jövőképeire és más országok zsidóinak keserves sorsára. A kikeresztelkedést, amely szerinte különösen nagy mértékben jellemző Magyarországon, s hogy a költők és írók apáik zsidó kultúrája ellen léptek fel. Különösen éles kifejezésekkel illetve, hogy felnőtt egy olyan nemzedék, amely a zsidó történelemről csak az antiszemita pamfletekből értesült. Patai arra hívta fel olvasóit, hogy a csalódást előidéző emancipációs tudatukat váltsák föl az autoemancipáció tudatosságával, s építsenek maguknak aktív zsidó kulturális életet. A németországi zsidó *Kulturbund* példáját ajánlotta, amelyet a nehézségek idején követniük kellene.

A RÉGI ÚJSÁGOK MEGSZÜNTETÉSE,
ÚJAK ALAPÍTÁSA

1939. január elsején a magyar hivatalok utasítása nyomán megszüntették a magyar zsidóság központi újságait. Mindennél megrendítőbb volt a patinás *Egyenlőség* betiltása, amelyet a liberális aranykorban és az emancipáció szellemében alapítottak. Betiltották az ortodox *Zsidó Újság* című hetilapot és a cionista *Zsidó Szemlét* is.²⁰ Ugyanekkor engedélyt adtak két új hetilap megjelenítésére, amik 1944-ig folyamatosan fennmaradtak. A *Magyar Zsidók Lapja* a neológok Országos Hitközségét igyekezett megjeleníteni, míg az *Orthodox Zsidó Újság* az ortodox hitközséget.

A magyar zsidó sajtó szabadsága ebben a korszakban komoly sérülést szenvedett. Azonban ezt nem lehet összehasonlítani azzal a halálos csapással, amit néhány héttel korábban az összes sajtótermék betiltásakor a német zsidó hetilapok szenvedtek el. Helyettük egyetlen, a *Jüdisches Nachrichtenblatt* nevű újság jelenhetett meg.²¹ A német zsidókra gyakorlatilag szinte a teljes sajtó elhallgattatását mérték, s amit élve

hagytak, azt is azért csupán, hogy a náci rendszer utasításait közvetítse. Az új magyar zsidó hetilapoknál azonban nem volt drasztikus a változás. A szerzők kifejezőmódjában nem állt be jelentős változás, nem csekély részük a zsidó újságok régi írói, s új lapjaikban ugyanazt folytatták, amit a múltban. Az intellektuálisabb jelleű *Múlt és Jövő*, valamint az évkönyvek a következő években is megjelentek, sőt újabbak is.

A két új hetilapot szerkesztőségi cikkek indították, amelyekben vibrál a feszültség a szándékok és a lehetőségek között. Egyrészt bizonyítani kívánták az újságok és a magyar zsidóság nyilvános életének folyamatosságát, másrészt a változásokat is érzékeltették. A *Magyar Zsidók Lapja* neológ szerkesztői a száz éve tartó nemes örökséget szándékoztak folytatni. Ez 1848-ban Horn Edével indult, majd 1961-ben Mezei Mórral, 1992-ben Szabolcsi Miksával folytatódott, s lényege abban foglalható össze, hogy a magyar hivatalos neológ felfogás kimerül a zsidó valláshoz való hűségben.²² A szerkesztők az új újságnak a következő alcímet adták: „*Egyházi és hitbuzgalmi hetilap*”. A bevezető cikkben is azt hangsúlyozták, hogy nem térnek el ettől a meg-

győződéstől. A cikkben a jelen nehézségeinek tudata ismerhető fel a nagy zsidó bölcs felemlítésekör, aki elhagyta az összeomlás előtt álló Jeruzsálemet és szellemi központot hozott létre Javnében. A szerkesztők az új Javne és Johanan ben Zakai példájához fordultak. A tanházhoz, ahol az irodalommal és a zsidó bölcsességgel foglalkozva nyugalomra lelhetnek, ahol együtt ülnek az idősek és a fiatalok, a nők és a gyerekek, a szegények és a még szegényebkek. Nem hiányzik az egyenlőségért és az emancipációért folytatott politikai harc hagyományához kapcsolódás, amely a korábbi zsidó újságokat jellemezte. A régi hetilapok betiltása nyomán úrrá lett bizonytalanság a szerkesztőket óvatosságra intette, s kerülték a helyzetük értékelését, s inkább a belsőbb zsidó témára összpontosítottak.

A budapesti ortodox hitközség vezetői közé tartozó Reiner Imre az *Orthodox Zsidó Újság*ot megnyitó cikkében szintén a magyar sajtó hagyományához kapcsolódik. A *Magyar Zsidóhoz*, a *Hitörhöz*, a *Zsidó Híradóhoz* – ezeket a múltban a budapesti ortodox hitközség adta ki –, valamint a *Zsidó Újsághoz*, amit 1925-ben Groszberg Lipót alapított.²³ Reiner nyitócikkét annak leszögezésével zárta le, hogy bár az újság megjelenetésének engedélye szűkösen csak a vallásra szorítkozik, a jelen körülmények megkövetelik, hogy részt vegyenek a zsidók jogaiért és életlehetőségeiért vívott harcokban is.

A két új hetilap megjelenése utáni hónapokban gőzerővel folytak a viták a második zsidótörvény megszüvegezése körül, mely elődjénél sokkal keményebb megszorításokat mért a magyar zsidókra. Az új törvényt 1939 májusában fogadták el. A deklarált súlyosbítás érvényesült benne: míg az első törvényt a gazdasági és társadalmi életben a „nagyobb egyensúly” biztosítása érdekében vezették be, a második törvény már nyíltan leszögezte, hogy célja a zsidók korlátozása, s faji alapon határozta meg, hogy mit ért zsidó alatt.²⁴ A törvény elfogadását megelőző hónapokban a *Magyar Zsidók Lapjának* szerzői a liberális-neológ hagyományt folytatva, megkíséreltek védekezni az antiszemita vádjaival szemben. Így például március elején a következő címmel jelent meg egy cikk: „Ítéletek!”. Az írás a zsidók kiemelkedő szerepét részletezte a különféle területeken, s a magyar történelem hőseinek hozzájuk való pozitív viszonyát. Egy másik cikkben a szerző azt állította, hogy a magyar zsidók mindig elutasították

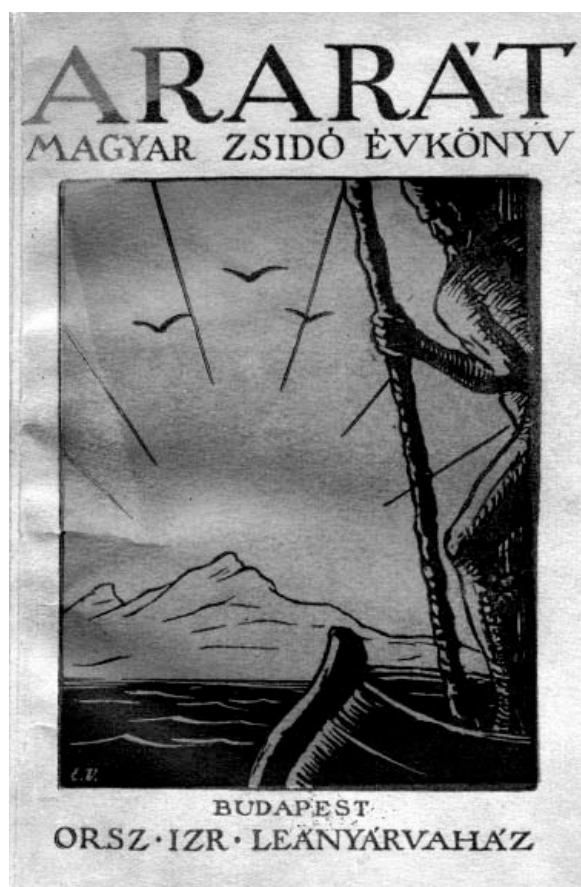
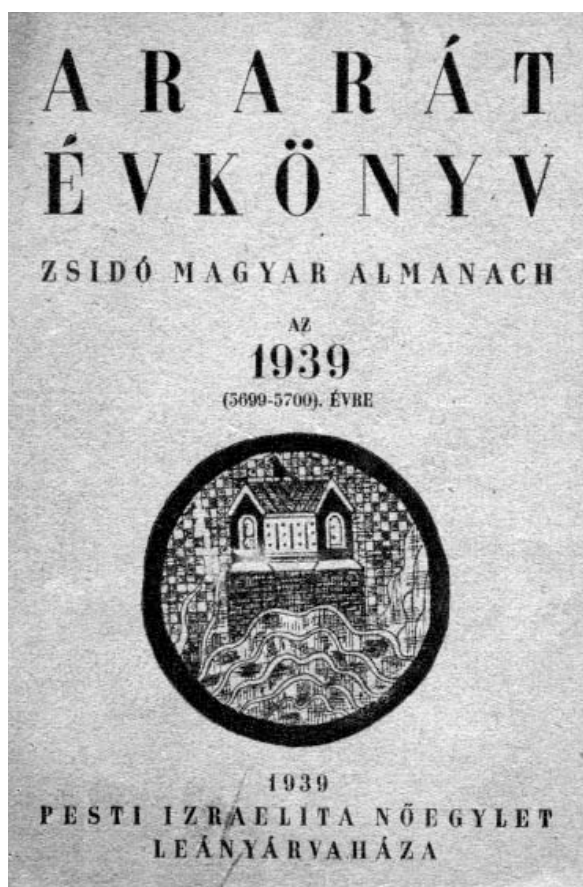
az idegen zsidók hozzájuk csatlakozását, attól való féltükben, hogy magyar hazájuk nemzeti jellege csorbát szenved.²⁵ Munkácsi Ernő – az egyik kirívóan liberális író – a *Magyar Zsidók Lapjában* bonyolultabb módon próbált szembe szállni azzal az antiszemita váddal, hogy a magyar zsidók nem hajlandók asszimilálódni. Kimutatta a magyar nacionaliták antropológiai-faji elveken nyugvó elutasítását, amely lehetetlené tette bármely idegen eredetű csoport asszimilációját.²⁶ Az *Orthodox Zsidó Újság* a törvénykezés fenyegető folyamatára reagálva, felszólított a hitben való megerősödésre és a törvénnyel szembehelyezkedő parlamenti kisebbségének magyra értékelésére.²⁷

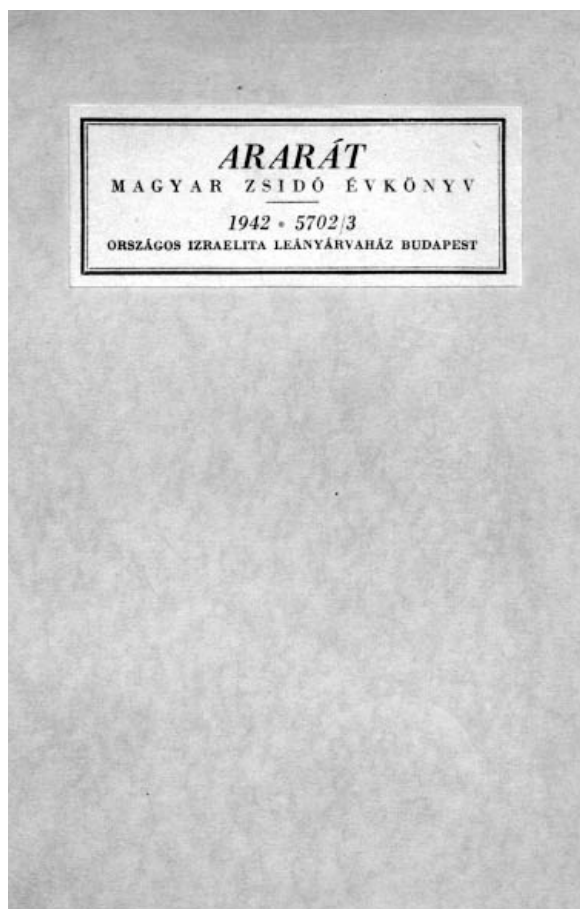
SZEMBEN A ZSIDÓELLENES TÖRVÉNYKEZÉSEL

A második világháború kitörésétől 1944-ig fokozatosan romlott a magyar zsidók gazdasági és jogi helyzete, miközben számuk a német szövetségnek köszönhető területi növekedés miatt

725 ezerre emelkedett. A harmadik zsidótörvény 1941 nyarán lépett érvénybe, s a „magyar nemzet faji tisztaságának védelmét szolgálta”. A náci nürnbergi törvények szellemében meghatározta, hogy ki számít zsidónak, megtiltott minden olyan vegyes házasságot, mert „nem kívánatos faji keveredés”.²⁸

Különösen figyelemreméltó az *Orthodox Zsidó Újság* reakciója erre a törvényre. A néhány nappal Savuot után írt szerkesztőségi cikkben az ortodox újság elkülönítette egymástól a halahikus zsidó törvényt és a szerző által „a zsidótörvénynek” nevezettet (mely gyakorlatilag zsidóellenes törvény volt). Mindezt annak érdekében, hogy kifejezze véleményét a vegyes házasságok tilalmával kapcsolatban.²⁹ Míg a zsidó törvényt a Tóra adásakor több mint háromezer évvel ezelőtt a Sínai-hegyen fogadták el, addig a zsidótörvény teljesen új találmány, az európai antiszemitizmus gyümölcse. Az ortodox író számára először adódik lehetőség arra, hogy bizonyos tekintetben pozitívan fogadja a kormány zsidókkal kapcsolatos politikáját. Olvasóinak azt magyarázta, hogy a vegyes házasságok je-

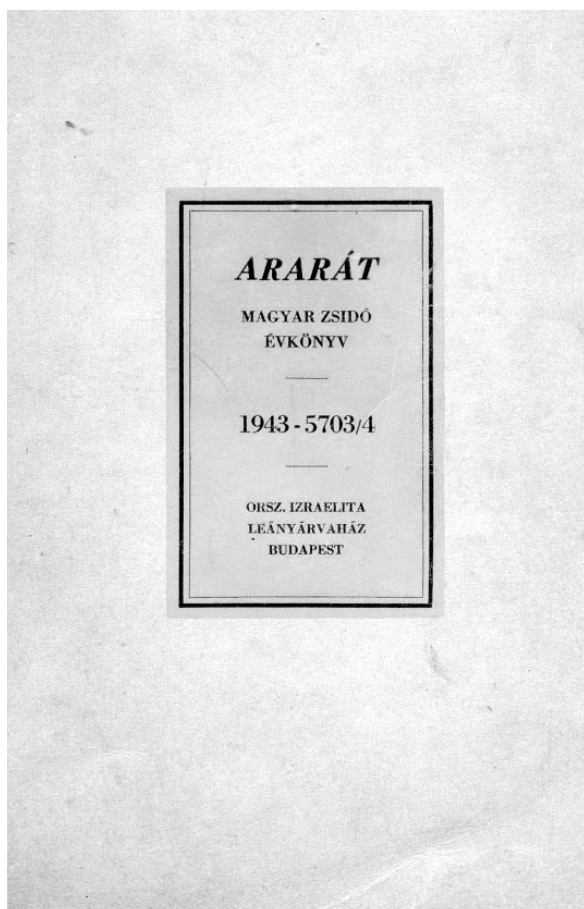

lensége már a kezdetektől a modern európai rendszerek politikájának része volt, hogy a zsidókat beépítsék országukba, s mindez csak kárt okozott a zsidóknak – rengeteg családi tragédiát okozott, aggasztó demográfiai csökkenést eredményezett, s mindez különösen Magyarországon mutatkozott meg. Érzékeltette az új törvénnyel szembeni kettős viszonyát. Egyrészt elismerte, hogy ez a törvény bizonyos tekintetben sérti a zsidók egyenlőségét, másrészt viszont felhívta olvasóit annak megértésére, hogy a vegyes házasságok tilalma nem gyűlöletből fakad, hanem a faj védelmének elvéből. Ezt a zsidóknak is támogatni kell, mivel a vegyes házasságok tilalmának eszméje sok zsidót az eredeti zsidó törvények követésére, a zsidó család, Izrael vallása felé fordított.

A következő zsidótörvény beiktatását már 1941 decemberében kezdeményezték, de végül 1942 júliusában lépett életbe. Ez érvénytelenítette a zsidóság hivatalos helyzetét, s ennek megfelelően megtagadta a közösség intézményeitől az állami támogatást, amit a törvény

beiktatása előtt élveztek. Megtiltotta a keresztények zsidó hitre térését is. A liberális *Magyar Zsidók Lapja* a törvényt a kör bezárásaként mutatta be, mely kerek pereg felmondta az 1895-ben adományozott, a zsidóknak Magyarországon az egyenértékű vallás státusát adó recepciós törvényt.³⁰ Az új körülmények közt – teszi hozzá a liberális szerző – a zsidó közösségre hárul a kötelesség, hogy folytassa vallási, oktatási és kulturális intézményeinek megőrzését. Ezek az intézmények – fűzi hozzá az író a vigaszul szolgáló történeti perspektívából – Magyarországon évszázadokig léteztek a recepciós törvényt megelőzően, s így – miként szavaiból kivehető – a törvény felmondása után is létezni fognak.

A *Magyar Zsidók Lapja* a következő hónapokban és években sokat foglalkozott a magyar zsidó múlt témájával. Nem volt ugyan lehetőségük a kortárs antiszemita tervek megakadályozására, ezért a szerzők megkíséreltek szembeállítani egy olyan kép alkotásával, mely szerint a magyar nemzet nagyjai, Széchenyi István vagy Kossuth Lajos antiszemita nézeteket vallottak

volna, s szemben álltak volna az emancipációval.³¹

FOLYÓIRATOK ÉS ÉVKÖNYVEK

A két központi hetilap mellett Magyarországon 1944-ig több zsidó folyóirat és évkönyv is megjelent. Egy részüket a régi, míg másik részüket az új körülmények hívták életre. Ezek a periodikák többnyire a hétköznapi túl kulturális és társadalmi témákkal foglalkoztak, és sokféle véleményt tükröztek. A *Múlt és Jövő* mellett a háborús években is negyedévente folyamatosan megjelent a *Libanon* című tudományos szemle, az *Izraeli Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) Évkönyve*, mely főként irodalmi alkotásokat, valamint irodalmi és történelmi tárgyú tanulmányokat közölt, és a *Magyar Zsidó Szemle*, a Budapesti Rabbiképző folyóirata, ami teológiai-tudományos fórumként határozta meg magát.

A *Zsidó Szemle* megszüntetése 1939 elején a *Múlt és Jövőt* a zsidó nemzeti érzésűek központi

fórumává avatta. Még inkább szembefordult a neológ vezetőség beilleszkedő-liberális irányzatával szemben. Politikai gondolatait nagymértékben az ortodox intézményektől örökölte.³² Az adott körülmények között fölgyorsult a havilap jellegének megváltozása, amely egyre inkább aktuális témákkal foglalkozott, s a magyar zsidóság történelmi számvetésének kérdésével. A háború kitörésének előestéjén Patai József már Erec Izraelből címezte ostromzó bírálatait a magyar zsidóság történelmi hibájiról, mivel néhány hónappal ezelőtt alijázott. A legfőbb vádpontja abban állt, hogy magukat a többi zsidó közösségtől függetlenként határozták meg, s hogy a szélsőséges asszimilációhoz fordultak. Másrészt – tette hozzá Patai – meg kell említeni, hogy a zsidó nemzeti ébredésre való felszólítás éppen Herzltől és Nordautól, két magyar származású zsidótól ered.³³

Irányadó kritika jelent meg Junger József tollából a magyar zsidóság intézményes vezetéséről.³⁴ Junger szerint a közösség vezetése anakronisztikus történelmi frázisokba és belső harcokba merülve elavult eszközökkel száll szembe a zsidók elleni törvénykezéssel. Ez a vezetőség a zsidók idősebb nemzedékéből áll, akiket még az első világháború előtti emancipációs korszak formált. Ők még a jelen súlyos körülmények közt is, továbbra is az emancipációt látják a zsidókérdés végleges megoldásának. Ez a nemzedék ennek megfelelően a zsidóellenes törvénykezést átmeneti történelmi szakasznak látja, időleges tévedésnek – mivel ideológiájuk lehetetlenné teszi, hogy világosan szembenézzenek egy olyan problémával, mely nézőpontjuk szerint nem is létezhet. Junger a fiatalabb nemzedékbe helyezte a reményét. Eszméledésük az első világháború utánra esett, s ekkor már bensővé tették a zsidók korlátozásának eshetőségét. A fiatalabbak érzékenyebbek a körülöttük zajló történésekre, érzik, hogy a zsidóságon kívül hamisnak bizonyult minden más alap, amire identitásukat építhetnék. A szerző szerint csakis a fiatalok közül fognak kiemelkedni azok, akik a zsidó nemzeti gondolat felé fognak fordulni, s tőlük várható a magyar zsidóság igazi megújulása.

Az egyértelműen vallásos, kulturális, tudományos és kevésbé aktuális jellegű folyóiratok és évkönyvek is megjelentettek olyan cikkeket, amikben egyenes vagy áttételes reakciók és utalások találhatók a magyar rendszer zsidókkal szembeni politikájára, a magyar társadalom an-

tiszemita légkörére és a zsidó közösség szerveződésére ezen fenyegetésekkel szemben. Ennek látványos példája az író és irodalomkritikus Komlós Aladár hosszú kritikai cikke, mely 1940-ben jelent meg az *IMIT Évkönyv*ben.⁵⁵ Komlós Aladár cikkének első része Farkas Gyula irodalomtörténész hírhedt *Az asszimiláció kora* címét szedi ízekre. Farkast azzal vádolja, hogy könyvét nem tudósként, hanem politikai propagandistaként írta. Komlós ebben a korszakban kétségtelenül a magyar zsidók egyik legjelentősebb intellektusa, akinek látásmódja a hivatalos neológ-liberális vonalnál sokkal kritikusabb volt. Szerinte az asszimiláció korszakát mindkét részről nagyfokú problematikusság jellemzi: a zsidók és a magyarok részéről egyaránt, s ennek feltárása igen fontos. Azonban Farkas könyve a zsidókat „idegenként” minősíti, s ez nem járul hozzá a problémák igazi tisztázásához, ezért minden tudományos értéket nélkülöz. Komlós bírálja a szerzőt felületes vagy célzatos hibái, s nemkülönben henye magyarsága miatt is. Komlós szerint Farkas magyar gondolkodók nagyobb körét képviseli, akik a jelen összes bajáért a zsidók asszimilációjára hárítják a felelősséget. Azonban valójában – folytatja Komlós – írása a német kultúrába történő asszimilációjából fakad.⁵⁶ A továbbiakban Komlós Németh Lászlóval, a magyar szellemi élet kiemelkedő képviselőjével is szembeszállt. Németh Farkas nyomán jelentette meg a maga *Kiwebbségben*-jét. Komlós kihasználja a lehetőséget, hogy bemutassa álláspontját a zsidók részvételéről a huszadik század küszöbének magyar szellemi életében és a magyar kulturális virágzásban. Cikke végén ironikusan kijelenti, hogy bár Farkas és Németh megközelítésének semmi alapja sincs, köszönettel tartozik nekik, amiért lehetőséget teremtettek a magyar zsidóknak, hogy ismételten megvitassák ezt az alapvető kérdést.⁵⁷

Komlós írása egyben a szólásszabadságot is demonstrálja, amit a magyar zsidók újságjaikban ebben a korszakban is folyamatosan élveztek. Az aktuálpolitika területén – mely természeténél fogva érzékenyebb volt – a zsidó szerzőktől megtagadták a lehetőséget, hogy igazi kritikával illessék a rendszer politikáját és a zsidóellenes törvénykezését. Azonban az írók a kultúra területén nyitottabb közegre találtak, mely a Komlóshoz hasonló gondolkodók számára lehetővé tette a szabad önkifejeződést.

Komlós Aladár

Az *Ararát* nevű évkönyv a zsidó identitás problémájának szentelt központi orgánium volt, ahol az élénkülő antiszemitizmussal szembeni álláspontokat is tisztázhatták, és zsidó kulturális alkotásokat is támogathattak. A sorozat 1939 és 1944 között látott napvilágot Komlós Aladár szerkesztésében. Az *Ararát* megjelenítése a kortárs magyar zsidóság más kulturális termékeivel együtt társadalmi szükségleteket is szolgált. Komlós helyzetértékelése szerint az *Ararát* olyan körülmények közt jelent meg, amikor a zsidókat egy második özönvíz fenyegette, s szellemi értelemben árváknak érezték magukat.⁵⁸ Komlós a harmadik kötetben az *Ararát* alapvető megközelítésének részletesebb magyarázatát is megadta olvasóinak: *az évkönyv célja a zsidó irodalmi ébredés megteremtése*. A vallásos érzelm hiányában egyedül ez képes egyesíteni a zsidóságot – felismerve közösségi szellemüket és csoportos identitásukat.⁵⁹ Komlós a zsidó irodalmi alkotást Magyarországon úgy ábrázolja, mint ami már évtizedek óta beteg, és betegsége abból ered, hogy *illúzióra alapították*. Az illúzió szerint a zsidókérdés Magyarországon eltűnt, és nincs többé. Megkísérelte bemutatni a kulturális egyensúly létrehozásának szükségességét a zsi-

dó örökség és a magyar kultúra közt – szemben az egészségtelen asszimilációs korszak egyensúlyhiányával. Ennek kapcsán Komlós érdekes metaforát használ: Erec Izrael gazdagabbá teheti a világot a narancsaival, éppen úgy, mint Magyarország a szegedi paprikával. A tudományban és a zsidó irodalmi alkotásokban mód van ennek a két alapnak a találkozására, s negyvenötven év szünet után erre szükség is van.

Komlós nem volt cionista, hanem a liberális-neológ tábor kritikus képviselői közé számított. Az *Ararát*-ban a magyar zsidók központi áramlatai közötti kulturális és ideológiai párbeszéd megteremtését szorgalmazta – asszimilánsok, cionisták és ortodoxok közt. Ennek megfelelően az *Ararát* többféle módon is megpróbált részt venni a párbeszéd kialakításában. Például a magyar zsidók helyzetét érintő két körkérdést is szervezett benne: az 1941-es számban a három irányzat vezetői arra a kérdésre válaszoltak, hogy milyen fontos feladatok előtt állnak a magyar zsidók, s 1944-ben különböző zsidó gondolkodók arra a kérdésre feleltek, hogy „miért vagyok zsidó”.⁴⁰

Az *Ararát*-on kívül is megjelentek Magyarországon ezekben az években további új zsidó évkönyvek. A *Magyar Zsidók Naptárában* a közösségi és kulturális témák vegyültek. Ennek a lapjairól is felszólították a zsidókat, hogy a nehézségek idején forduljanak az irodalom és a szellem világa felé.⁴¹

Az *(Országos Magyar Zsidó Segítő Akció) Omzsa Évkönyve* – mely bevételeivel a zsidók önszolgálati tevékenységét szolgálta – több cikket tartalmazott az önszolgálati tevékenységek fontosságáról, kísérletet tett a zsidó örökség és a magyar zsidók modern történelmének védelmére.⁴²

ÖSSZEGZÉS

Magyarország náci megszállása 1944. március 19-én tragikusan véget vetett egy olyan korszaknak, amikor a magyar zsidók a náci Európa közepén viszonylagos biztonságot élveztek. Egy hónapon belül megkezdődött Magyarország periferikus vidékein a zsidók összegyűjtése és gettóba költöztetése, s május közepén a magyar zsidók tömeges deportálása Auschwitzba. A budapesti zsidók deportálását júliusra tervezték, de végül a magyarországi események miatt, szemben a vidékkel, a fővárosi zsidók jelentős része megmenekült a megsemmisítéstől.⁴³

A háborús évek, mint láthattuk, a zsidók számára a fokozódó diszkrimináció és kiközösítés éveit voltak, de a magyar zsidó sajtó ezekben a nehéz években is tevékenykedett. A zord viszonyok ellenére viszonylagos szólásszabadság, sőt pluralizmus is életben maradt a német megszállásig. A *Magyar Zsidók Lapja*, a neológ hetilap egészen '44 nyaráig bizakodott, de jellege megváltozott, s a Központi Zsidó Tanács szócsövévé vált. Ez a nácik parancsára rögtön Magyarország megszállása után jött létre. Négy nappal a megszállás után a tanács vezetői a hetilap oldalain a zsidó nyilvánosságához fordultak, s elmagyarázták, hogy mostantól a *Magyar Zsidók Lapja* a rendszer parancsaival és utasításaival kapcsolatos információkat fogja nyújtani.⁴⁴ Ettől a pillanattól kezdve ezekben a legnehezebb időkben a hetilapban a szerzők egyetlen lehetősége az olvasók bátorítására a vallásos érzelmek megerősítése maradt – hogy maradjanak hűek hitükhöz, s abból merítsenek reményt.⁴⁵

A fenti írás egy kutatás alapján íródott, amit 2002 őszi szemeszterében a Jad Vasem Soá Kutató Intézetében végeztem, „A modern zsidó történelem nézőpontjai a zsidó nyilvánosságban Magyarországon, 1938–44” témában.

HÉBERBŐL FORDÍTOTTA:
SIHRI ZSUZSA

* A szerző a Jeruzsálemi Schechter Intézet Zsidó Tudományok tanszékének előadója.

JEGYZETEK

¹ Lásd például: Groszmann Zsigmond: „Hetvenéves a magyar zsidók emancipációja”, *Egyenlőség*, 1937. 11. 25.; Munkácsi Ernő: „Az első törvény története”, *Libanon*, 1937. december; újra megjelent in: Munkácsi: *Küzdelmes évek... Cikkek és tanulmányok a magyar zsidóság elmúlt évtizedéből*, Budapest, 1943, 5461. o.; „Az emancipáció”, *Egyenlőség*, 1938. 1. 20.

² Átfogó képet fest a magyar antiszemitizmus irányzatainak fejlődéséről Magyarországon a 20-as évek elejétől a náci megszállásig, s az erre adott zsidó válaszokról: Nathaniel Katzburg: *Hungary and the Jews, Policy and Legislation 1920–1945*, Ramat Gan, 1981.

³ Általános háttérrel nyújt a magyar zsidó újságírásról: **נספח: ארכיון כתבי עת יהודים בלשון ההונגרית קריית**

⁴ Az *Egyenlőség* körének a magyar zsidóságot az első világháborúban, majd utána sújtó válságra adott reakciója: Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*, Bp., 2001. 233–235. o.

⁵ Pl.: Buday-Goldberger Leó: „Magyar zsidó program”, *Egyenlőség*, 1938. 3. 17.; Vozáry L. Aladár: „Mit mondott Herzl Ignác?”, *Egyenlőség*, 1938. 10. 27.

⁶ Sós Endre: „A nürnbergi tölcser”, *Egyenlőség*, 1937. 9. 1.

⁷ „Szekfű Gyula súlyos megállapításai a faji kérdésben”, *Egyenlőség*, 1937. 10. 7.; Szekfűről, a két világháború közötti magyar történetírás kétségtelenül legfelfűtöttebb szereplőjéről lásd: Irena Raab Epstein: *Gyula Szekfű, A study in the political Basis of Hungarian Historiography*, New York & London, 1987.

⁸ A magyar nacionalizmus világi liberális jellegéről az első világháború előtt s kapcsolatáról a korszak zsidóságával lásd utoljára: Ránki Vera: „The politics of Inclusion and Exclusion”, *Jews and Nationalism in Hungary*, London & New York, 1999. 37–44. o.; Paul Andreas Hanebrink: „In Defence of Christian Hungary: Religion, Nationalism and Antisemitism in Inter-war Hungary”, 1919–1944, PhD Diss, University of Chicago, 2000, 27–40. o.

⁹ A magyar politikai kultúráról a két világháború közt lásd Hanebrink: 143–199. o.; Romsics Ignác: *Hungary in the Twentieth Century*, Budapest, 1999, 181–191. o.

¹⁰ In: Randolph L. Braham: „The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary”, New York, 1994, 45–70. o.

¹¹ Lásd pl.: Munkácsi Ernő: „Szent István éve”, *Egyenlőség*, 1938. 1. 20.; „A pápa beszéde a fajelmélet ellen”, *Egyenlőség*, 1938. 8. 25.

¹² Lásd Korein Dezső: „Magyar egyházfők szava”, *Zsidó Újság*, 1937. 2. 12.; „Megszóltat a Vatikán”, *Zsidó Újság*, 1938. 1. 11.

¹³ A törvényhozás folyamatáról és a róla zajló nyilvános vitáról lásd: - רנדיוף ז' ברהם נתנאל קצבורג, תולדות השואה - תשנ"ב, 67–71. o.; „Törvényhozás a zsidósággal szemben”, *Zsidó Újság*, 1938. 4. 29.

¹⁴ „A magyar zsidóság tiltakozása a »zsidótörvény« javaslat ellen”, *Zsidó Újság*, 1938. 4. 29.

¹⁵ Szabolcsi Lajos: „Gyászolunk”, *Egyenlőség*, 1938. 4. 14.

¹⁶ Lásd: „A zsidótörvény 1939–1942 közötti hatályáról”, *Zsidó Újság*, 1939. 1. 11. o.; „A zsidótörvény 1939–1942 közötti hatályáról”, *Zsidó Újság*, 1939. 1. 11. o.; Gyurgyák: 243–254. o.

¹⁷ Dénes Béla: „Zsidó vallás és zsidó népiség”, *Zsidó Szemle*, 1937. 3. 12.

¹⁸ Sás Lipót: „Mit jelentsen emancipációnk?”, *Zsidó Szemle*, 1938. 8. 26.

¹⁹ Patai József: „Gyónás a zsidó törvény előtt”, *Múlt és Jövő*, 1938. május, 131–133. o.

²⁰ 134. o. „A zsidótörvény 1939–1942 közötti hatályáról”, *Zsidó Újság*, 1939. 1. 11. o.

²¹ „A zsidótörvény 1939–1942 közötti hatályáról”, *Zsidó Újság*, 1939. 1. 11. o.; „A zsidótörvény 1939–1942 közötti hatályáról”, *Zsidó Újság*, 1939. 1. 11. o.

A német zsidó újságírásról a náci korban: Herbert Freeden: *The Jewish Press in the Third Reich*, Providence, 1992.

²² „A magyar zsidósághoz!”, *Magyar Zsidók Lapja*, 1939. 1. 12.

²³ Reiner Imre: „Új feladatok előtt”, *Orthodox Zsidó Újság*, 1939. 1. 20.

²⁴ A törvénykezési vitákat lásd Katzbergnél: „היהודים בהונגריה 1939–1942: נתנאל קצבורג: ”תגובות הציונים על ההקקה נגד (תשמ"ה) 81–82. o.; Gyurgyák, 143–152. o.

²⁵ „Ítéljetek!”, *Magyar Zsidók Lapja*, 1939. 3. 2.; „Alaptalan vádak a magyar zsidóság ellen”, *Magyar Zsidók Lapja*, 1939. 3. 2.

²⁶ Munkácsi Ernő: „A zsidótörvények után”, *Magyar Zsidók Lapja*, 1939. 4. 20.; 1939. 5. 4.

²⁷ „Átment a felsőház retortáján...”, *Orthodox Zsidó Újság*, 1939. 4. 20.

²⁸ „A zsidótörvény 1939–1942 közötti hatályáról”, *Zsidó Újság*, 1939. 1. 11. o.

²⁹ „Zsidó törvény és zsidótörvény”, *Orthodox Zsidó Újság*, 1941. 6. 10.

³⁰ „1895–1942”, *Magyar Zsidók Lapja*, 1942. 7. 30.

³¹ „Nem új jelenség”, *Magyar Zsidók Lapja*, 1943. 4. 18.; ezek az ügyek egészen a náci megszállásig foglalkoztatták a hetilapot, lásd: „Kossuth”, *Magyar Zsidók Lapja*, 1944. 3. 9.; „Magyar március tizenötödikét”, *Magyar Zsidók Lapja*, 1944. 3. 16.

³² A korszak cionista szervezeteinek válságáról és tetteikről lásd: „A zsidótörvény 1939–1942 közötti hatályáról”, *Zsidó Újság*, 1939. 1. 11. o.

³³ Patai József: „A magyar zsidóság problémái”, *Múlt és Jövő*, 1939. július. 195–196. o.

³⁴ Junger József: „Generációs problémák a magyar zsidóságban”, *Múlt és Jövő*, 1941. június. 81–82. o.

³⁵ Komlós Aladár: „Az asszimiláció kora, a magyar irodalom és a zsidók”, in: *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) Évkönyve*, 1940, 170–201. o.

³⁶ I. m. 178. o.

³⁷ I. m. 198. o.

³⁸ Komlós Aladár: „Előszó”, *Ararát, Magyar Zsidó Évkönyv*, 1940, 5. o.

³⁹ Komlós Aladár: „Előszó”, *Ararát, Magyar Zsidó Évkönyv*, 1941, 5–9. o.

⁴⁰ „Az Ararát ankétja a magyar zsidóság legfontosabb mai teendőiről és feladatairól”, *Magyar Zsidó Évkönyv*, 1941, 12–26. o.; „Miért vagyok zsidó?”, *Magyar Zsidó Évkönyv*, 1944, 79–94. o.

⁴¹ Hevesi Simon: „Bevezető”, *Magyar Zsidók Naptára*, 1941–5701

⁴² Boda Ernő: „Aki megáldotta Atyáinkat”, *Omzsa Évkönyv*, 5702 (1941–42), 48–50. o.; Zsoldos Jenő: „Zsidó jótékonyság – Magyar elismerés”, *Omzsa Évkönyv*, 5703 (1942–43), 158–160. o.

Ezekben az években még egy évkönyv megjelent, az *Izraelita Családi Naptár*.

⁴³ Ez nem a magyar soá részletei taglalásának a helye, erről több információt nyújt Braham.

⁴⁴ „Felhívás a zsidósághoz!”, *Magyar Zsidók Lapja*, 1944. 3. 23.

⁴⁵ Lásd: Groszmann Zsigmond: „Jöjj a templomba”, *Magyar Zsidók Lapja*, 1944. 3. 23.